IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

O‘ZBEK TILIDA LINGVOPOETIKA VA UNING NAZARIY ASOSLARI

A’zimova Shahzodaxon Zafarjon qizi
Dang‘ara tumani
13- maktabning ingliz tili o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23269629

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida lingvopoetika tushunchasining shakllanishi, uning nazariy asoslari hamda badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tadqiq etish masalalari yoritiladi. Lingvopoetika til birliklarining badiiy matndagi estetik, ekspressiv va obrazli imkoniyatlarini o‘rganadigan yo‘nalish sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda fonetik, leksik, frazeologik, morfologik va sintaktik birliklarning badiiy-estetik vazifalari, ularning matn mazmunini shakllantirishdagi o‘rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, badiiy matnda til vositalarining poetik aktuallashuvi, muallif individual uslubi va lingvopoetik tahlilning asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Lingvopoetik yondashuv badiiy asarning nafaqat mazmunini, balki mazmunning qanday lisoniy vositalar orqali estetik shaklda ifodalanganini aniqlash imkonini beradi. Maqolada o‘zbek tilshunosligida lingvopoetikaning rivojlanish istiqbollari ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: lingvopoetika, badiiy matn, poetik til, estetik funksiya, lingvistik birlik, obrazlilik, ekspressivlik, uslub, poetik aktuallashuv, lingvopoetik tahlil.

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы формирования и развития понятия лингвопоэтики в узбекском языкознании, её теоретико-методологические основы, а также проблемы исследования художественного текста с лингвопоэтической точки зрения. Лингвопоэтика рассматривается как направление языкознания, изучающее эстетические, экспрессивные и образные возможности языковых единиц в структуре художественного текста. В исследовании анализируются художественно-эстетические функции фонетических, лексических, фразеологических, морфологических и синтаксических единиц, а также их роль в формировании содержания и поэтической структуры текста. Кроме того, рассматриваются особенности поэтической актуализации языковых средств в художественном тексте, проявления индивидуального авторского стиля и основные принципы лингвопоэтического анализа. Лингвопоэтический подход позволяет определить не только содержание художественного произведения, но и то, посредством каких языковых средств это содержание выражается в эстетической и образной форме. В статье также рассматриваются современное состояние и перспективы развития лингвопоэтических исследований в узбекском языкознании.

Ключевые слова: лингвопоэтика, художественный текст, поэтический язык, эстетическая функция, языковая единица, образность, экспрессивность, индивидуальный стиль, поэтическая актуализация, лингвопоэтический анализ.

Abstract. This article examines the concept of linguopoetics in Uzbek linguistics, its theoretical foundations, and the main principles of linguopoetic analysis of literary texts.

Linguopoetics is considered as an interdisciplinary field that investigates the aesthetic, expressive, figurative, and stylistic potential of linguistic units in literary discourse. The study discusses the poetic functions of phonetic, lexical, phraseological, morphological, and syntactic units and their role in creating the semantic and aesthetic structure of a literary text. Particular attention is paid to the aesthetic function of language, poetic actualization of linguistic units, individual authorial style, and the principles of linguopoetic analysis. The article argues that a linguopoetic approach makes it possible to identify not only what an author expresses, but also how and why a particular linguistic form is selected to convey an artistic idea. The development of linguopoetic studies in Uzbek linguistics is also discussed as an important direction for understanding the artistic language of Uzbek literature.

Keywords: linguopoetics, literary text, poetic language, aesthetic function, linguistic unit, imagery, expressiveness, style, poetic actualization, linguopoetic analysis.

Til inson tafakkuri, dunyoqarashi va borliqni idrok etishining eng muhim vositalaridan biridir. Tilning imkoniyatlari ayniqsa badiiy adabiyotda keng namoyon bo‘ladi. Badiiy asarda so‘z oddiy kommunikativ vosita bo‘lib qolmay, estetik mazmunni ifodalovchi, obraz yaratishga xizmat qiluvchi va o‘quvchiga hissiy ta’sir ko‘rsatuvchi vositaga aylanadi. Shu sababli badiiy matnni faqat mazmun jihatidan emas, balki undagi til birliklarining qo‘llanish xususiyatlari nuqtayi nazaridan ham o‘rganish muhimdir. Lingvopoetika ana shu ehtiyoj asosida shakllangan ilmiy yo‘nalishlardan biridir. U lingvistika va poetikaning o‘zaro tutashgan nuqtasida yuzaga kelib, badiiy matnda til vositalarining qanday estetik vazifa bajarishini tadqiq etadi. O‘zbek tilshunosligida badiiy matn lingvopoetikasi bo‘yicha M. Yo‘ldoshevning tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Uning “Badiiy matn lingvopoetikasi” asarida matn, badiiy matn, tilning estetik vazifasi, poetik aktuallashuv hamda lingvopoetik tahlil tamoyillari izchil yoritilgan. Lingvopoetika tushunchasi va uning nazariy mohiyati

“Lingvopoetika” atamasi “lingvistika” va “poetika” tushunchalarining birikishidan hosil bo‘lgan. Lingvistika tilning tuzilishi, rivojlanishi va qo‘llanish qonuniyatlarini o‘rgansa, poetika badiiy asarning shakliy va estetik xususiyatlarini tadqiq etadi. Lingvopoetika esa ushbu ikki yo‘nalishning imkoniyatlarini birlashtirgan holda badiiy nutqning lisoniy va estetik xususiyatlarini o‘rganadi.

Lingvopoetikaning asosiy obyekti badiiy matndir. Badiiy matn muallifning estetik maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladigan murakkab kommunikativ va badiiy tizim hisoblanadi. Unda qo‘llangan har bir til birligi muayyan kontekstda qo‘shimcha ma’no, emotsional bo‘yoq yoki estetik vazifa kasb etishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan lingvopoetik tahlilning asosiy vazifasi “muallif nima demoqchi?” degan savol bilangina cheklanmaydi. U “muallif o‘z fikrini qanday til vositalari orqali, nima sababdan aynan shu shaklda ifodalagan?” degan savolga ham javob izlaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda lingvopoetik tahlil semantik va metasemiotik bosqichlarni qamrab olishi, bunda til birliklarining bevosita ma’nosi bilan bir qatorda ularning badiiy matndagi qo‘shimcha, estetik va obrazli mazmuni ham o‘rganilishi ta’kidlanadi. Badiiy matn va tilning estetik funksiyasi

Tilning asosiy vazifalaridan biri kommunikativ funksiya bo‘lsa, badiiy matnda uning estetik funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Estetik funksiya orqali til birliklari o‘quvchida muayyan hissiyot, tasavvur va badiiy taassurot uyg‘otadi.

Masalan, “Bahor keldi” gapida bahorning kelishi haqida oddiy axborot beriladi. Badiiy matnda esa ayni mazmun turli tasviriy vositalar orqali ifodalanishi mumkin:

“Bahor shahar ko‘chalariga yashil libos kiydirdi.”

Ushbu misolda “bahor”ga insoniy harakat — “libos kiydirish” xususiyati yuklangan. Natijada oddiy axborot obrazli ifodaga aylanadi. “Yashil libos” birikmasi esa tabiatning yangilanishi va yasharishini estetik jihatdan ifodalashga xizmat qiladi.

Demak, badiiy matnda til birliklari o‘zining nominativ vazifasidan tashqari obraz yaratish, hissiy ta’sir ko‘rsatish va estetik mazmun hosil qilish vazifalarini ham bajaradi.

Lingvopoetikaning asosiy tadqiqot birliklari

Lingvopoetik tahlilda tilning turli sathlariga mansub birliklar o‘rganiladi. Ularni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1.Fonetik-fonologik birliklar. Badiiy matnda tovushlarning takrorlanishi, alliteratsiya, assonans, qofiya, ritm va intonatsiya kabi hodisalar muhim poetik vazifa bajaradi. Ayniqsa she’riy matnda tovushlarning maqsadli takrorlanishi musiqiylikni kuchaytiradi va o‘quvchida muayyan kayfiyat uyg‘otadi. Shu sababli she’rning lingvopoetik tahlilida uning fonetik qurilishiga alohida e’tibor qaratiladi.

2. Leksik birliklar. So‘z badiiy matnning eng faol lingvopoetik vositalaridan biridir. Sinonimlar, antonimlar, omonimlar, ko‘p ma’noli so‘zlar, tarixiy va arxaik birliklar, dialektizmlar, neologizmlar hamda emotsional-ekspressiv so‘zlar badiiy mazmunning shakllanishida faol qatnashadi. Masalan, “yuz”, “chehra”, “jamol”, “ruxsor” kabi sinonimik birliklar umumiy ma’noda inson yuzini anglatsa-da, badiiy matnda ularning uslubiy va emotsional bo‘yoqlari bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun yozuvchi yoki shoirning aynan qaysi birlikni tanlashi uning estetik maqsadi bilan bog‘liq bo‘ladi.

3. Frazeologik birliklar. Frazeologizmlar badiiy matnga milliylik, obrazlilik va ekspressivlik olib kiradi. Masalan, “ko‘ngli tog‘dek ko‘tarilmoq”, “yuragi orqasiga tortmoq”, “ko‘ziga dunyo tor ko‘rinmoq” kabi iboralar oddiy ma’noni emas, muayyan ruhiy holatni obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi.

Frazeologik birliklarning lingvopoetik imkoniyatlari, ayniqsa personaj nutqi va muallif nutqida yaqqol namoyon bo‘ladi.

4. Morfologik birliklar. Badiiy matnda grammatik shakllarning tanlanishi ham estetik ma’no hosil qilishi mumkin. Masalan, kichraytirish-erkalash ma’nosini beruvchi qo‘shimchalar, fe’l zamonlarining almashinuvi, shaxs-son shakllarining o‘ziga xos qo‘llanishi personajning ruhiy holatini yoki muallif munosabatini ifodalashi mumkin. Morfologik birliklarning maxsus qo‘llanishi ekspressivlik va emotsionallikni kuchaytirishi mumkinligi zamonaviy tadqiqotlarda ham qayd etiladi.

5. Sintaktik birliklar. Gap qurilishi ham badiiy mazmunni ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ellipsis, inversiya, takror, parallel konstruksiyalar, ritorik so‘roq, undov gaplar, gradatsiya va boshqa sintaktik vositalar matnning ekspressivligini kuchaytiradi.

Masalan:

“Kutdim. Uzoq kutdim. Juda uzoq...”

Bu yerda “kutdim” fe’lining takrorlanishi vaqtning cho‘zilganligini va lirik qahramonning ruhiy holatini kuchliroq ifodalashga xizmat qiladi.

Lingvopoetikaning muhim tushunchalaridan biri — poetik aktuallashuvdir. Oddiy nutqda neytral vazifada kelgan til birligi badiiy kontekstda qo‘shimcha estetik yoki ekspressiv vazifa kasb etishi mumkin. Masalan, “yurak” so‘zi anatomik a’zo ma’nosida ishlatilishi mumkin. Biroq badiiy matnda u ko‘pincha sevgi, jasorat, iztirob, umid yoki insonning ichki dunyosi ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, “yo‘l” so‘zi oddiy kontekstda harakatlanish uchun mo‘ljallangan makonni anglatsa, badiiy matnda u “hayot yo‘li”, “taqdir yo‘li”, “izlanish yo‘li” kabi abstrakt tushunchalarni ifodalashi mumkin. Demak, poetik aktuallashuv til birligining matndagi imkoniyatlarini kengaytiradi va uning oddiy nominativ ma’nosiga qo‘shimcha estetik mazmun yuklaydi.

Lingvopoetik tahlilning asosiy tamoyillari. Badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tahlil qilishda bir qator tamoyillarga amal qilish lozim.

Birinchidan, kontekstual yondashuv muhim. Til birligini alohida emas, balki u qo‘llangan kontekst bilan birgalikda tahlil qilish kerak.

Ikkinchidan, tizimlilik tamoyili talab etiladi. Fonetik, leksik, grammatik va sintaktik vositalar bir-biridan uzilgan holda emas, balki yagona badiiy tizim sifatida qaralishi kerak.

Uchinchidan, estetik funksiyani aniqlash zarur. Tahlilchi til vositasining nafaqat qanday shaklda kelganini, balki nima uchun aynan shu shakl tanlanganini aniqlashi kerak.

To‘rtinchidan, muallif individual uslubini hisobga olish lozim. Har bir ijodkorning so‘z tanlashi, gap qurishi, obraz yaratishi va tasviriy vositalardan foydalanishi o‘ziga xosdir.

Beshinchidan, shakl va mazmun birligi tamoyiliga amal qilish kerak. Badiiy matnda shakl mazmundan ajralgan holda mavjud bo‘lmaydi. Muayyan til vositasining tanlanishi asarning umumiy g‘oyasi va mazmuni bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

M. Yo‘ldoshevning badiiy matn lingvopoetikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida ham badiiy matnning birliklari, tipologiyasi, til vositalarining poetik aktuallashuvi va lingvopoetik tahlil tamoyillariga alohida e’tibor qaratilgan.

O‘zbek adabiyoti boy badiiy-tasviriy imkoniyatlarga ega. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi ijodkorlarning asarlarida tilning badiiy va estetik imkoniyatlari keng namoyon bo‘ladi. Masalan, Erkin Vohidov ijodiga baho berar ekan, Abdulla Oripov uning she’riyatida ona tilining “ipakdek mayin” va “rang-barang” imkoniyatlari namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Bu fikr shoir ijodida til vositalarining estetik imkoniyatlari nihoyatda keng ekanini ko‘rsatadi. O‘zbek she’riyatida tabiat obrazlari, inson ruhiyati, Vatan, ona, muhabbat, vaqt va taqdir kabi tushunchalarning turli lingvistik vositalar orqali obrazlashtirilishi lingvopoetik tadqiqotlar uchun muhim material bo‘la oladi.

Bugungi kunda lingvopoetik tadqiqotlar faqat an’anaviy stilistik vositalarni aniqlash bilan chegaralanib qolmayapti. Badiiy matnning intertekstualligi, obrazlar tizimi, kognitiv xususiyatlari, milliy-madaniy komponentlari va o‘quvchiga estetik ta’sir mexanizmlari ham tadqiq etilmoqda. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida lingvopoetik tahlilga bag‘ishlangan tadqiqotlarda intertekstuallik va poetik aktuallashuv kabi masalalar ham muhim yo‘nalish sifatida ko‘rsatilmoqda.

Shu jihatdan lingvopoetika tilshunoslik, adabiyotshunoslik, stilistika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik bilan uzviy aloqada rivojlanayotgan fanlararo yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Lingvopoetika badiiy matnning lisoniy va estetik tabiatini chuqur o‘rganishga imkon beradigan muhim ilmiy yo‘nalishdir. Uning asosiy vazifasi badiiy asarda qo‘llangan til birliklarining nafaqat grammatik yoki nominativ xususiyatlarini, balki ularning estetik, ekspressiv, obrazli va uslubiy imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Badiiy matnning fonetik, leksik, frazeologik, morfologik va sintaktik birliklari yagona estetik tizimni shakllantiradi. Ularning muayyan kontekstda poetik aktuallashuvi asarning obrazlilik darajasini oshiradi, muallif individual uslubini namoyon etadi va o‘quvchiga kuchli hissiy-estetik ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida lingvopoetika yo‘nalishining rivojlanishi milliy adabiyotimizning badiiy tilini chuqurroq anglash, ijodkorlarning individual uslubini ilmiy asosda o‘rganish hamda badiiy matnning estetik mohiyatini ochib berish uchun muhim ahamiyatga ega. Kelgusida lingvopoetik tadqiqotlarni kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy yondashu vlar bilan uyg‘unlashtirish ushbu sohaning ilmiy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
2. Yo‘ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. – Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Hojiahmedov A. She’riy san’atlar va mumtoz qofiya. – Toshkent: Sharq, 1998.
6. Oripov A. So‘z sehri. – Toshkent, 1992.
7. Musulmanova N. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili: tarixi, metodologiya va tadqiqot metodlari. – O‘zbekiston: til va madaniyat.
8. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari. – 2026.
9. Javxarova N.M. Badiiy matnlarning lingvopoetik tahlili. – 2026.